

7. Nakaz MOZ Ukrainy № 446 vid 22.02.2019 (u redaktsii nakazu MOZ № 1753 vid 18.08.2021p.) [Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 446 dated February 22, 2019. (in the version of the order of the Ministry of Health No. 1753 dated August 18, 2021)] / Ministry of Health of Ukraine. Kyiv, 2021. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1338-21#Text> [in Ukrainian].

УДК 338.48-6:376.042-056.262/.263](44+438)''17/20''(045)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-7\(25\)-336-348](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-7(25)-336-348)

Яріко Мирослава Олексіївна кандидат культурології, старший викладач кафедри туристичного бізнесу, Харківська державна академія культури, Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61003, <https://orcid.org/0000-0002-5107-905X>

Аніщенко Алла Петрівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри туристичного бізнесу, Харківська державна академія культури, Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61003, <https://orcid.org/0000-0002-3214-8304>

Якименко-Терещенко Наталія Василівна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедрою туризму і готельно-ресторанного бізнесу, Національний технічний університет «Харківський Політехнічний Інститут», вул. Кирпичова 2, м. Харків, 61002, <https://orcid.org/0000-0003-2927-7989>

Ростовцев Сергій Сергійович кандидат наук з соціальних комунікацій, ст. викладач кафедри туристичного бізнесу, Харківська державна академія культури, Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61003, <https://orcid.org/0000-0003-4437-9190>.

ВПЛИВ ОСВІТНІХ ОСЕРЕДКІВ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ІНКЛЮЗІЇ (18-21 ст.)

Анотація. Статтю присвячено темі становлення перших інклюзивних освітніх осередків в Європі. Мета статті – на основі аналізу зарубіжного досвіду успішної реалізації інклюзивних соціальних проєктів, показати можливі шляхи становлення культури інклюзії в Україні.

Основний акцент зроблено на осередки для незрячих та людей з порушеннями слуху, які виникли у Франції та Польщі. Показано взаємозв'язок між змінами в інфраструктурі зі змінами у ментальності. Також проаналізовано досвід подібних проєктів в Україні.

З'ясовано, що для всіх проєктів є характерним поєднання зусиль та харизми засновника, формування сталої команди, відсутність благодійництва – комунікація на рівні «людина-людина», наявність методик, які можна використовувати поза конкретною культурою. Також наявність незначної кількості таких осередків від початку змушувало людей з інвалідністю подорожувати, щоб отримати в них освіту, виходити за межі звичного простору, ставати активними членами суспільства.

В Україні можна побачити три основні тенденції. 1. Маргіналізація людей з інвалідністю; 2. Формально-бюрократичний підхід до створення універсальної інфраструктури, наслідком якого є неможливість користуватися

пандусами, туалетними кімнатами, тактильною розміткою, тощо. 3. Розвиток освітніх осередків під егідою НГО, завдяки яким створюється простір діалогу, змінюється культура комунікації, вносяться відповідні законопроекти; виховуються покоління людей, які знають свої права і можуть реалізуватися у суспільстві.

Ключові слова: Інклюзія, інклюзивні осередки, інклюзивний туризм, подорожі, незрячі, люди з порушеннями слуху.

Yariko Myroslava Oleksiivna Candidate of cultural studies, senior lecturer of the Department of Tourism Business, Kharkiv State Academy of Culture, Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, 61003, <https://orcid.org/0000-0002-5107-905X>

Anishchenko Alla Petrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Tourism Business, Kharkiv State Academy of Culture, Bursatskiy Uzviz, 4, Kharkiv, 61003, <https://orcid.org/0000-0002-3214-8304>

Yakymenko-Tereshchenko Nataliya Vasylivna Doctor of economics, professor, head of the department of tourism and hotel and restaurant business, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Kirpychova St., 2, Kharkiv, 61002, <https://orcid.org/0000-0003-2927-7989>

Rostovtsev Serhii Serhiyovych Candidate of sciences in social communications, art. lecturer at the Department of Tourism Business, Kharkiv State Academy of Culture, Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, 61003, <https://orcid.org/0000-0003-4437-9190>

INFLUENCE OF EDUCATIONAL CENTERS FOR PERSONS WITH DISABILITIES ON THE DEVELOPMENT OF THE CULTURE OF INCLUSION (18-21 CENTURIES)

Abstract. The article is devoted to the topic of the formation of the first inclusive educational centers in Europe. The purpose of the article is to show possible ways of establishing a culture of inclusion in Ukraine based on the analysis of the foreign experience of successful implementation of inclusive social projects.

The main focus is on schools for people with disabilities, which arose in France and Poland. The connections between changes in infrastructure and changes in mentality is shown. The experience of similar projects in Ukraine was also analyzed.

It was found that all projects are characterized by a combination of the efforts and charisma of the founder, the formation of a stable team, the absence of philanthropy – communication at the "person-to-person" level, the presence of methods that can be used outside of a specific culture. Also, the presence of a small

number of such centers from the beginning forced people with disabilities to travel in order to get an education in them, to go beyond the usual space, to become active members of society.

Three main trends can be seen in Ukraine. 1. Marginalization of people with disabilities; 2. Formal-bureaucratic approach to the creation of universal infrastructure, the consequence of which is the impossibility of using ramps, toilets, tactile markings, etc.; 3. The development of educational centers under the auspices of NGOs, which are creating a space for dialogue, the culture of communication changes, relevant draft laws, upbringing generations of people who know their rights and can realize themselves in society.

Keywords: Inclusion, inclusive centers, inclusive tourism, travel, blind people, people with hearing impairments.

Постановка проблеми. Інклюзія в сучасному світі усвідомлюється як провідний принцип організації спільноти. Нажаль, в Україні, внаслідок незначного рівня інтегрованості осіб з інвалідністю у соціальний простір, здебільшого йдеться про нерозуміння (у т. ч. на рівні представників влади) основних принципів інклюзії, наслідком чого є як термінологічний хаос (використання термінів «особи з обмеженими можливостями», «люди з інклюзією», «інваліди», «ці люди», «особливі люди» та ін.), так і принципові помилки при реалізації державою «інклюзивних» інфраструктурних проєктів. Шляхом вирішення такого типу проблем може стати використання зарубіжного досвіду створення осередків, які сприяли як полегшенню інтеграції осіб з інвалідністю у соціальний простір, так і налагодженню соціального діалогу, а зрештою – створенню культури інклюзії.

Вже зазначалося, що одна з проблем українського суспільства – намагання скопіювати європейські досягнення у сфері створення інклюзивного суспільства без розуміння їх засад, то дослідження витоків формування культури інклюзії у Європі сприятиме глибшому розумінню соціальних процесів та усвідомленню напрямків можливої державної підтримки інклюзивних проєктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні дослідження інклюзії з одного боку проводиться досить активно, особливо – освітньої та музейної (з науковців можна назвати розвідки О. Зіненко та М. Ясеновської [23], Г. Голубєвої [2], О. Світ [20], І. Резніченко, В. Пісняк [19] та ін., з журналістських публікацій та інтерв'ю можна відмітити А. Бутенко [1], В. Луцької [10], Ю. Пустової [18], В. Носкова [13] та ін. Цікавими є інклюзивні проєкти у Музеї Голодомору [9], Національному музеї Тараса Шевченка [12], Музеї у темряві «Третя після опівночі» [11]. Водночас, саме площина туризму страждає найбільше – саме тут йдеться як про застаріле та неупорядковане використання термінів (пр. – М. Покоłodна М. [15] і досі використовує термін «люди з обмеженими можливостями», Л. Науменко [6] – термін «інвалід»), так

і про невідповідність практичних заходів заявленим термінам [4; 21; 22]. На сьогодні можна говорити про наявність публікацій, в яких пояснюється термінологія [5] та прописаних Державних будівельних норм [7]. У даній статті увагу зосереджено на прикладах успішної реалізації інклюзивних проєктів у суспільствах з нерозвиненою інфраструктурою та взаємозв'язку між змінами в інфраструктурі та змінами у ментальності. Цей напрямок досліджень для української туризмології є принципово новим.

Мета статті – на основі аналізу зарубіжного досвіду успішної реалізації інклюзивних соціальних проєктів, показати можливі шляхи становлення культури інклюзії в Україні. Поставлена мета потребує реалізації таких завдань: дослідити практику становлення освітніх та реабілітаційних осередків для осіб з інвалідністю; проаналізувати трансформацію діяльності центрів надання соціальних послуг особи з інвалідністю в осередки соціального діалогу.

Виклад основного матеріалу. Якщо поглянемо на історію становлення перших освітніх та реабілітаційних осередків для осіб з інвалідністю, то побачимо, що проблеми, з якими стикаються люди з інвалідністю в Україні, не є унікальними: інфраструктурні, соціальні і психологічні бар'єри є досить типовими, тож для успішного становлення інклюзивної культури в Україні, маємо не копіювати взірці інфраструктури, а йти по шляху усвідомлення засад, які її створили.

Доступність соціальної інфраструктури – одне з найслабших місць України. Причини того коріняться як у тривалому виключенні осіб з інвалідністю з соціального простору, так і у відсутності суспільного діалогу – представники влади, бізнесу, НГО, територіальних громад та особи з інвалідністю рідко вступають у конструктивний діалог з приводу спільної розбудови міського простору. І хоча останнім часом ситуація дещо поліпшилася, проте частими є випадки, коли такі елементи як пандуси, підйомники, тактильна розмітка, озвучені повідомлення у транспорті та ін. не виконують своїх функцій через помилки у реалізації, очевидні для осіб з інвалідністю, проте неочевидні для представників бізнесу та державних органів. Спроби впровадження інклюзії згори призводять до загострення соціальних конфліктів та збільшення кількості помилок при адаптації інфраструктури.

Оскільки неможливо разом централізовано змінити як всю інфраструктуру в Україні, так і ментальність, варто скористатися досвідом інших країн. Зокрема, йдеться про функціонування поодиноких інклюзивних осередків у суспільстві із домінуванням благодійницької, медичної або магічної моделей сприйняття інвалідності. Такі центри свого часу стали насамперед місцем, де особи з інвалідністю отримували послуги з освіти та реабілітації. Проте вони також стали і осередками соціального діалогу – волонтери та гості, які приїжджали, отримували досвід комунікації і розуміння

того, що і як необхідно змінити у соціальному та міському просторі задля загального комфорту. В Україні ж державні інклюзивно-ресурсні центри часто стають своєрідним гетто, чия діяльність обіймає лише осіб з інвалідністю та їх родичів.

У даній статті обмежимося таким культурним регіоном як Європа та 18-21 століттями (починаючи від першої появи спеціалізованих шкіл, завдяки яким розпочато соціальні зміни). Історія Європи знає багато вчителів, які присвятили своє життя навчанню глухих, серед них: Понсе де Леон, Х. П. Боне, Ж.-К. Амман, Т. Брейвуд, Етьєн де Фе, абат Дешам, і Дж. Р. Перейра, С. Хайніке та ін. [28]. Виходячи з описів, можна стверджувати, що їх діяльність була успішною, проте або припинялася із смертю автора, або ж могла бути застосована лише до окремих учнів чи обмежених груп населення (найчастіше йшлося про нащадків аристократичних родів).

Піонером освіти для людей з інвалідністю у 18 ст. стає Франція, в якій було започатковане саме системну роботу у відповідному напрямку. Цікавою є подібність в історії становлення шкіл для незрячих та глухих. Відмітимо, що наявність дитини з інвалідністю сприймалася як ганьба. За словами абата Л'Еппе: «Батьки вважали, що наявність глухонімої дитини їх ганьбить, тож намагалися їх приховати від людей і світу, тримаючи вдома або відправляючи до монастиря» [25]. На жаль, на сьогодні те саме часто відбувається і в Україні, свідчення чого можна віднайти і в розповідях фахівців та волонтерів, що займаються реабілітацією та адаптацією дітей з інвалідністю, і в розповідях батьків дітей з інвалідністю [1; 3; 13; 16].

У середині 18 століття у Франції абат Л'Еппе [25] започаткував не просто чергову методику навчання дітей з порушеннями слуху, але систему заходів по розвитку особистості та включенні її у суспільство. Створення школи-пансіонату у 1760 р., дослідження та удосконалення жестової мови, якою діти вже розмовляли, створення нової жестової мови (яку потім було удосконалено), розробка системи освіти, яка розвивала інтелектуальні здібності дітей, і налагодження зв'язків з громадськістю (протягом років абат проводив показові заняття, на які запрошувалися всі бажаючі, серед яких були і австрійський імператор Йосип II, і російська імператриця Катерина, і представники французького двору). І хоча не все було зроблено безпомилково (зокрема, і пропонувані ним удосконалення жестової мови були штучними), проте головне відбулося – з'явився осередок, який водночас був і центром освіти, і центром діалогу, і центром інновацій. У свою чергу це призвело до виникнення та розвитку субкультури, здатної розвиватися, презентувати себе у суспільстві, захищати власні інтереси.

І хоча згодом, протягом 19-20 століть жестова мова зазнавала переслідувань, проте її носії вже були спільнотою, здатною вступати у діалог із представниками влади, науковим світом та суспільством в цілому, завдяки чому починає формуватися відповідна інфраструктура. Цікаво, що за

аналогічною схемою (створення центру-співпраця з органами влади та громадськістю) два роки тому у Харкові було реалізовано глобальний проєкт з доступності адміністративних послуг для людей з порушеннями слуху: громадські організації, УТОГ та влада міста разом розробили концепцію та впровадили у життя можливість доступу до онлайн-перекладача жестової мови у всіх адміністративних центрах міста [14]. Проте в інших моментах дається ознаки радянська спадщина – соціальний простір загалом не відкритий на людей з порушеннями слуху (відсутні індукційні петлі в освітніх установах, театрах, концертних залах, інших громадських місцях), відсутня відповідна культура обслуговування та державна підтримка адаптації у соціальний простір. Очевидно, що адаптація соціальної інфраструктури міста вимагає не лише фінансування, але й відповідних знань та методик, які неможливо створити як без аналізу міжнародного досвіду, так і без співпраці із фахівцями та безпосередньо зацікавленими особами. Загалом на українських землях інтеграція людей з порушеннями слуху до соціального простору відбувалася радше ривками, через невеликі приватні проєкти, аніж системно, з використанням всіх можливостей, які надає держава.

Повертаючись до теми становлення інклюзії у Франції, варто звернути увагу також на центр освіти незрячих, який розвивався багато в чому подібно до проєкту Л'Еппе: особистість – волонтерство – створення осередку – вплив осередку на суспільство та подальший розвиток справи. Певну різницю можна помітити у тому, що тема відсутності зору більше обговорювалася у філософських трактатах (наприклад, відома дискусія Дж. Локка та Дж. Берклі), і помітнішими були діячі культури, для яких втрата зору не припинила наукової чи творчої діяльності (таких як Галілео Галілей, Джон Мільтон, Ніколас Сондерсон чи Мелані де Селіньяк). Водночас, загальне ставлення до незрячих у суспільстві не характеризувалося усвідомленням їх людської гідності, внаслідок чого реалізуватися могли лише поодинокі особистості.

Власне, для засновника першої загальноосвітньої школи для незрячих Валентина Гаюї поштовхом до дій став саме контраст між життям незрячої піаністки Мелані де Селіньяк (яка також винайшла власний спосіб тактильного запису нот та мови) і життям незрячих, яких використовували у вуличних виставах для розваг натовпу [31]. Важливим джерелом впевненості у тому, що проєкт загальноосвітньої школи дійсно можна реалізувати, для нього стала школа для дітей з порушеннями слуху абата Л'Еппе, вже згадувана вище. Школа Гаюї, заснована у 1784 році, так само розпочиналася як приватний проєкт, проте переросла у центр навчання та формування культури взаємодопомоги. Якщо абат Л'Еппе удосконалив жестову мову, то Валентин Гаюї – спосіб навчання із використанням тактильного запису та читання. Його учні, так само як і учні абата Л'Еппе, ставали вчителями. Показово, що обидві школи у майбутньому еволюціонували – як жестова мова, пропонована абатом, була не дуже зручною у використанні, і учні удосконалили систему вчителя,

так і система запису, запропонована Гаюї, була незручною для незрячих, і один з його учнів – Луї Брайль, розробив принципово новий тактильний алфавіт [26; 27; 31].

Таким чином, обидва проекти розпочиналися з формату допомоги, але досить швидко (фактично – протягом 20 років) стали більше ніж просто допомогою – навколо них сформувалося середовище людей, які хотіли змінити не просто долі окремих людей, а становище у країні в цілому. По суті ці школи стали центрами, які згуртували людей з інвалідністю, надали їм гідну освіту та впевненість у собі, а головне – сформували у суспільстві розуміння того, що забезпечення освітою – то не благодійництво, а право людини.

Цікаво, що саме наявність центрів, які за короткий час показали свою ефективність, сформувала і культуру подорожі людей з інвалідністю. Люди приїжджали на навчання з різних країн, а потім, після повернення, поширювали нові методики на батьківщині або просто своїм прикладом доводили, що не стають «менше людиною» лише тому, що мають інвалідність.

Прикладами подальшого розвитку концепції інклюзії стає організована боротьба людей з інвалідністю за свої права, наслідком чого стає все більша пристосованість як соціальної інфраструктури, так і транспортної та міської інфраструктури до їх потреб, а згодом – законодавче закріплення прав (на освіту, на працю, на повагу до гідності).

Цікавим є приклад становлення руху по інтеграції незрячих у соціум у Польщі. Перший масштабний проект було започатковано Розою Чацькою – аристократкою, яка втратила зір у юному віці. Після подолання особистих бар'єрів, вона навчалася у Парижі, тож мала нагоду ознайомитися не лише з методиками навчання, але й з організацією інклюзивного соціального простору. Її шлях був досить нетиповим та складним, оскільки спочатку польські землі були розділені між різними державами, а згодом почалася I Світова війна. У 1910 році Роза Чацька відкрила у Варшаві перший будинок для незрячих дівчат, а у 1918 році заснувала нове чернецьке згромадження — Сестер Францисканок Службниць Хреста [32]. Лейт-мотивом діяльності згромадження стало не лише навчання незрячих тим чи іншим ремеслам, але й подолання ізоляваності від соціуму, для чого (так само, як і у Франції) справу було розбудовано таким чином, щоб навчити незрячих самостійності у побуті, у отриманні необхідних знань та професії. Все це у результаті призводило до усвідомити власної гідності та цінності як особи. У 1921 році у Лясках (на той час передмістя Варшави, зараз – Варшава) з урахуванням французького досвіду було побудовано осередок з майстернями, дитячим садком, школою, брайлівською бібліотекою, відділом Опіки над незрячими вдома. У перший рік було побудовано будинок на 30 мешканців, а вже через десять років таких будинків було вже десять (разом на 300 осіб) і ще 9 господарчих споруд. Завдяки існуванню закладу, було електрифіковано селище, проведено телефон, налагоджено комунікації з Варшавою. Заклад став

не тільки місцем проживання та навчання, але й місцем проведення наукових тифлологічних досліджень та осередком педагогічної підготовки фахівців по роботі з незрячими. Завдяки тому, що діяльність осередку була включена у суспільне життя, досить швидко постала потреба у приміщеннях для гостей та волонтерів – так було побудовано Будинок Друзів Незрячих. Зараз комплекс включає в себе 3 інтернати, критий басейн, центр професійної підготовки, спортивний комплекс, стайні для гіпотерапії, конференційний зал, клуб з кав'ярнею, освітні заклади: дитячий садок, середня школа, гімназія, школа професійної підготовки, лицей, технікум, музична школа, гімназія та технікум для дітей з інтелектуальними порушеннями, школа для незрячих з вадами слуху, а також – чотири бібліотеки (брайлівська, тифлологічна, мультимедійна та бібліотека з книжками, надруковані збільшеними шрифтами) [32].

Завдяки діяльності закладу Ляски з нікому невідомого селища стають відомим на весь світ центром, куди не лише приїжджають незрячі та члени їх родин з усієї Польщі, але й з усього світу приїжджають люди (релігійні та нерелігійні) або у якості волонтерів, або з метою ознайомлення з сучасними методами роботи з незрячими та слабкозорими.

Численні осередки Згромадження діють також в Італії, Індії, Африці та в Україні, де було відкрито три монастирі (в Харкові, Житомирі та в Старому Скалаті), але на сьогодні залишилось лише два — в Житомирі та в Старому Скалаті. При монастирях регулярно проводяться реколекції для незрячих та членів їх родин, відбувається також патронування випускників реколекцій. Цікавим є результат цієї діяльності – внаслідок міцних зв'язків українських осередків з польським, стали можливими подорожі незрячих за кордон – спочатку до Польщі, потім до інших країн. З наявним досвідом перебування за кордоном зникають і психологічні бар'єри, що перешкоджають незрячим подорожувати по інших країнах вже не лише з метою навчання, але для відпочинку. Тобто, так само як і 18-19 ст. у Франції, формується культура подорожі.

В Україні цікавим наслідком діяльності осередків також став розвиток світських центрів за тією ж схемою – відсутність геттоїзації, різнобічний розвиток особистості, відкритість на іноземний досвід, включення випускників до розробки подальших програм діяльності. Головне ж – відсутність благодійницького чи адміністративного підходу до організації роботи.

Прикладом такого центру є «Право вибору» у Харкові [17]. Організація, заснована у 2002 році, об'єднала людей з інвалідністю, їх батьків та волонтерів. Серед основних напрямків діяльності – реабілітаційні заходи, майстер-класи від фахівців, організація літніх таборів та циклів навчання для батьків дітей з інвалідністю, друк підручників та літератури шрифтом Брайля та ін. Під час війни центр займався організацією допомоги потребуючим та евакуацією людей з інвалідністю. Також – психологічною підтримкою

евакуйованих та мовними курсами онлайн. Вже на 3 місяць війни було відновлено друк книжок та їх розсилку.

Власне, війна уповні показала правильність обраного шляху – центр став не лише однією з громадських організацій, але за рахунок налагоджених раніше зв'язків – однією з тих соціальних інституцій, які по суті перебрали на себе функції, які б мала виконувати держава.

Показово, що найбільша у Харкові державна організація Комунальний заклад «Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс імені В.Г. Короленка» обмежився евакуацією вихованців та викладачів.

Висновки. Як показує практика країн Заходу, міська та соціальна інфраструктура розвиваються відповідно до вимог суспільства і стає зручною для використання всіма його членами саме унаслідок трансформацій ментальності.

Саме завдяки освітнім проектам, які стають центрами соціальної взаємодії, у суспільствах відбувся перехід у термінології (від «інвалід» до «особа з інвалідністю») та у концепції урбаністики від «зробити простір зручним для інвалідів» до «створити простір зручним для всіх». Оскільки саме у діалозі в таких центрах інклюзія усвідомлюється як цінність, а не благодійництво.

Для всіх проектів характерно поєднання зусиль та харизми засновника, формування сталої команди, відсутність благодійництва – комунікація на рівні «людина-людина», наявність методик, які можна використовувати поза конкретною культурою. Головне – осередок стає саме простором освіти, що з часом допомагає його випускникам удосконалювати методики.

В Україні протягом останніх років можна побачити певну боротьбу кількох тенденцій. Перша з них – продовження геттоїзації людей з інвалідністю. Друга - переобладнання інфраструктури «для потреб інвалідів» – внаслідок чого маємо пандуси з екстремальними нахилами, тактильну розмітку з переплутаними табличками напрямку, абсолютно необладнані туалетні кімнати, плутанину в термінології та ін. Третя ж тенденція – розвиток соціальних освітніх осередків, які збирають людей навколо теми інклюзії і, створюючи простір діалогу, отримують можливість змінювати як культуру комунікації, так і впливати на рішення державної та місцевої влади, але головне – виховувати покоління людей, які знають свої права і можуть реалізуватися у суспільстві.

Література:

1. Бутенко В. А. Инклюзия должна быть, но мудрая и обдуманная. URL: <https://womo.ua/valentina-butenko-inklyuziya-dolzhna-byit-no-mudraya-i-obdumannaya/> (дата звернення: 15.09.2020).
2. Голубева Г. Инклюзивный Музей Голодомору: экскурсия та освітнє заняття для незрячих. URL: <http://prostir.museum/ua/post/43143> (дата звернення: 09.11.2020).
3. Задорожна М. Допомога незрячим: віднайти світло. URL: <https://credo.pro/2015/10/143808> (дата звернення: 10.01.2022).

4. Інклюзивна екскурсія для особливих дітей // Інститут розвитку міста Кривого Рогу: сайт. URL: <http://www.irm.kr.ua/uk/gm/2-un/1796-inklyuzivna-ekskursiya-dlya-osoblivikh-ditej> (дата звернення: 30.10.2020).
5. Інклюзивний словник. Як правильно спілкуватися з людьми з інвалідністю. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/inkluzivnij-slovník-jak-pravilno-splkuvatisja-z-ljudmi-z-invalidnistju-2458698.html> (дата звернення: 15.08.2020).
6. Інклюзивний туризм як вид реабілітації: сучасні потреби інвалідів / Л. Ю. Науменко та ін. // Український вісник медико-соціальної експертизи. 2015. № 2. С. 23–26.
7. Інклюзивність будівель і споруд. Основні положення : ДБН В.2.2–40:2018. Вид. офіц. На заміну ДБН В.2.2–17:2006 ; чинний від 2019–04–01. Київ : Мінрегіон України, 2018. 63 с. URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_2_2_40/1-1-0-1832 (дата звернення: 15.09.2020).
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 25.10.2020).
9. Конспект музейної зустрічі № 8: Музеї без бар'єрів. URL: <http://prostir.museum.ua/post/36702> (дата звернення: 18.11.2020).
10. Луцька В. «Відчуй Київ»: як екскурсії наосліп допомагають зрозуміти більше про інклюзивність, місто та себе. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2020/06/17/vidchuj-kyuiv-yak-ekskursiyi-naoslip-dopomagayut-zrozumity-bilshe-pro-inklyuzivnist-misto-ta-sebe/> (дата звернення: 09.11.2020).
11. Музей у темряві. «Третя після опівночі». URL: <https://0300.com.ua/> (дата звернення: 09.11.2020).
12. Національний музей Тараса Шевченка : сайт. URL: <https://museumshevchenko.org.ua/events/category/exkursii/> (дата звернення: 25.11.2020).
13. Носков В. Як живеться в Україні її незрячим громадянам? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25136865.html> (дата звернення: 05.08.2020).
14. Онлайн-перекладач мови жестів // Центр надання адміністративних послуг м. Харкова: сайт. URL: <https://dozvil.kh.ua/article/1674.html> (дата звернення: 10.02.2022).
15. Поколюдна М. М., Корнєєва С. Г., Коваленко Д. В. Особливості організації та проведення екскурсії для осіб з обмеженими можливостями // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм : зб. наук. пр. Харків, 2019. № 10. С. 209–218.
16. Помилка 83: інвалідність, МСЕКи, пенсії та хабарі : фільм-розслідування Суспільного. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sm9hIeLLQwA> (дата звернення: 05.04.2022).
17. Право вибору — Реабілітаційний центр. URL: <https://www.facebook.com/groups/286148898166834/> (дата звернення: 25.09.2022).
18. Пустова Ю. Побачити світ на дотик: як у Києві працює музей темряви. URL: <https://shotam.info/pobachyty-svit-na-dotyk-ia-k-u-kyievi-pratsiuie-muzej-temriavy/> (дата звернення: 10.10.2020).
19. Резніченко І., Пісняк В. Екскурсія як форма інклюзивного туризму для молодших школярів з особливими освітніми потребами // Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи : зб. наук. пр. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2020. № 1 (3), ч. 2. С. 120–126.
20. Свет О. Психологія людей з порушеннями зору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/accessibility/psykholohiia-liudej-z-porushenniamy-zoru/> (дата звернення: 05.08.2020).
21. Створення інклюзивного музейного середовища. URL: <http://pkm.poltava.ua/ua/podii/1026-seminar-muzeina-inkluziia.html> (дата звернення: 08.08.2020).
22. Уперше: Волинянин із синдромом Дауна проводить авторські екскурсії в музеї. URL: <https://volynua.com/posts/volinyanin-iz-sindromom-dauna-provodit-avtorski-ekskursii-v-muzei-video> (дата звернення: 25.10.2020).

23. Ясеновська М., Зіненко О. Кращі практики інклюзії : демократія та права людини. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/inclusiOn_booklet_pantone-2_QR.pdf (дата звернення: 09.11.2020).

24. Manual on Accessible Tourism for All: Public-Private Partnerships and Good Practices. UNWTO. URL: <http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/docpdf/aamanualturismoaccesibleomt-facseng.pdf> (date of access: 11.11.2022).

25. François L. L'abbé de l'Épée et la langue des signes. *Bienvenue à la BIU Santé – BIU Santé, Université Paris Cité*. URL: <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/presentations/orl/j.php> (date of access: 11.02.2022).

26. Hauy and his influence. *Mineralogical Society of America - Mineralogy, Petrology and Crystallography*. URL: http://www.minsocam.org/msa/collectors_corner/arc/hauyiv.htm (date of access: 17.05.2022).

27. History of the blind - The blind during the Enlightenment. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/history-of-the-blind-1996241/The-blind-during-the-Enlightenment> (date of access: 10.11.2022).

28. Jacob-Rodrigues Pereira – Biography, History and Inventions. *History-Computer*. URL: <https://history-computer.com/jacob-rodriques-pereira-biography-history-and-inventions/>.

29. Recommendations on Accessible Tourism. *UNWTO Publications*. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284415984> (date of access: 11.02.2023).

30. The Congress for the New Urbanism. *CNU*. URL: <https://www.cnu.org/what-we-do/our-projects> (date of access: 11.12.2022).

31. The Editors of Encyclopaedia Britannica. Valentin Haüy | French educator. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Valentin-Hauy> (date of access: 10.12.2022).

32. Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi. *Towarzystwo Opieki nad Ociemniałymi*. URL: <http://www.laski.edu.pl/pl/tono> (date of access: 11.12.2022).

References:

1. Butenko, V. A. *Inklyuziia dolzhna byt, no mudraia y obdumannaiia [Inclusion must be wise and thoughtful]*. WoMo. <https://womo.ua/valentina-butenko-inklyuziia-dolzhna-byit-no-mudraya-i-obdumannaya/>. [in Russian]

2. François, L. (2013). *L'abbé de l'Épée et la langue des signes*. Bienvenue à la BIU Santé — BIU Santé, Université Paris Cité. <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/presentations/orl/j.php>

3. *Hauy and his influence*. (б. д.). Mineralogical Society of America - Mineralogy, Petrology and Crystallography. http://www.minsocam.org/msa/collectors_corner/arc/hauyiv.htm

4. *History of the blind - The blind during the Enlightenment*. (2014, 18 листопада). Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/history-of-the-blind-1996241/The-blind-during-the-Enlightenment>

5. Holubieva, H. (2020, 22 жовтня). *Inklyuzyivnyi Muzei Holodomoru: ekskursionna ta osvithnia zaniattia dlia nezriachykh [Inclusive Holodomor Museum: tour and educational session for the blind]*. Muzei Holodomoru - Holodomor Museum. <http://prostir.museum.ua/post/43143>. [in Ukrainian]

6. Iasenovska, M., & Zinenko, O. (2020, жовтень). *Krashchi praktyky inklyuzii : demokratiia ta prava liudyny [Best practices of inclusion: democracy and human rights]*. Friedrich-Ebert-Stiftung. http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/inclusiOn_booklet_pantone-2_QR.pdf. [in Ukrainian]

7. *Inklyuzyivnist budivel i sporud. Osnovni polozhennia (DBN V.2.2-40:2018) [Inclusiveness of buildings and structures. Basic provisions (DBN V.2.2-40:2018)]*. (б. д.). Publichne aktsionerne tovarystvo «Ukrainskyi zonalnyi naukovo-doslidnyi i proiektnyi instytut po tsyvilnomu budivnytstvu» [Public joint-stock company "Ukrainian Zonal Research and Design Institute for. https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_2_2_40/1-1-0-1832 [in Ukrainian]

8. *Inklyuzyvnyi slovnyk. Yak pravylno spilkuvatysia z liudmy z invalidnistiu [Inclusive dictionary. How to properly communicate with people with disabilities.]*. (2018, 23 березня). NV Ukraina - NV Ukraine. <https://nv.ua/ukr/ukraine/inkluzivnij-slovník-jak-pravilno-spilkuvatisja-z-ljudmi-z-invalidnistju-2458698.html> [in Ukrainian]
9. *Jacob-Rodrigues Pereira – Biography, History and Inventions*. (б. д.). History-Computer. <https://history-computer.com/jacob-rodrigues-pereira-biography-history-and-inventions/>
10. *Konspekt muzeinoi zustrichi № 8: Muzei bez barieriv [Synopsis of museum meeting No. 8: Museums without barriers]*. (2016, 29 лютого). Prostir. Museum. <http://prostir.museum.ua/post/36702>. [in Ukrainian]
11. Lutska, V. (б. д.). «Vidchui Kyiv»: yak ekskursii naoslip dopomahaiut zrozumity bilshe pro inklyuzyvnist, misto ta sebe ["Experience Kyiv": how blind tours help you understand more about inclusiveness, the city and yourself]. KhMAROChOS - SKYSCRAPER. <https://hmarochos.kiev.ua/2020/06/17/vidchuj-kyiv-yak-ekskursiyi-naoslip-dopomagayut-zrozumity-bilshe-pro-inklyuzyvnist-misto-ta-sebe> [in Ukrainian]
12. *Manual on Accessible Tourism for All: Public-Private Partnerships and Good Practices*. (б. д.). UNWTO. <http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/docpdf/aamanualturismoaccessibleomt-facseng.pdf>
13. *Muzei u temriavi. «Tretia pislia opivnochi» [Museum in the dark. "Three past midnight"]*. (б. д.). 0300. <https://0300.com.ua/>. [in Ukrainian]
14. *Natsionalnyi muzei Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National Museum]*. (б. д.). <https://museumshevchenko.org.ua/> [in Ukrainian]
15. Naumenko, L., Lepskyi, V., Makarenko, S., Borysova, I., & Semenenko, O. (2015). Inklyuzyvnyi turyzm yak vyd rehabilitatsii: suchasni potreby invalidiv [Inclusive tourism as a form of rehabilitation: modern needs of disabled people]. *Ukrainskyi visnyk medyko-sotsialnoi ekspertyzy - Ukrainian Herald of Medical and Social Expertise*, (2), 23–26. (in Ukrainian)
16. Noskov, V. (2013, 15 жовтня). *Yak zhyvetsia v Ukraini yii nezriachym hromadianam? [How do its blind citizens live in Ukraine?]*. Radio Svoboda – Freebom Radio. <https://www.radiosvoboda.org/a/25136865.html> [in Ukrainian]
17. *Onlain-perekladach movy zhestiv [Online sign language translator]*. (2021, 22 квітня). Tsentr nadannia administratyvnykh posluh m. Kharkova - Center for the provision of administrative services in the city of Kharkiv. <https://dozvil.kh.ua/article/1674.html> [in Ukrainian]
18. Pliats, D. (2020, 26 серпня). *Inklyuzyvna ekskursion dlia osoblyvykh ditei [Inclusive excursion for special children]*. Instytut rozvytku mista Kryvoho Rohu [Kryvyi Rih City Development Institute]. <http://www.irm.kr.ua/uk/gm/2-un/1796-inklyuzivna-ekskursiya-dlya-osoblivikh-ditej>. [in Ukrainian]
19. Pokolodna, M. M., Kornieieva, S. H., & Kovalenko, D. V. (2019). Osoblyvosti orhanizatsii ta provedennia ekskursion dlia osib z obmezhenymy mozhlyvostiamy [Peculiarities of organizing and conducting excursions for persons with disabilities]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii : Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm - Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: International relations. Economy. Local studies. Tourism*, (10), 209–218. [in Ukrainian]
20. *Pomylka 83: invalidnist, MSEKy, pensii ta khabari : film-rozsliduvannia Suspilnoho [Mistake 83: disability, MSECs, pensions and bribes: investigative film by Suspilny]* [Відео]. (2020, 30 вересня). UA:PERShYI. <https://www.youtube.com/watch?v=sm9hIeLQwA>. [in Ukrainian]
21. *Pravo Vyboru — Rehabilitatsiinyi tsentr [Right to Choose — Rehabilitation Center]*. (б. д.). <https://www.facebook.com/groups/286148898166834/>. [in Ukrainian]
22. *Pro prava osib z invalidnistiu [On the Rights of Persons with Disabilities]*., Konventsia - Convention № 1767-VI (2004) (Ukraine). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 [in Ukrainian]
23. Pustova, Y. (2020, 2 лютого). *Pobachyty svit na dotyk: yak u Kyievi pratsiuie muzei temriavy [To see the world by touch: how the Museum of Darkness works in Kyiv]*. #Shotam - #What's there. <http://shotam.info> (in Ukrainian)